

FTAMP 17.82.10

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-17>

А.Н. Жұматаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: aidanaz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

АБАЙ ЖӘНЕ НАУАИ: РУХАНИ-ГУМАНИСТІК ЖӘНЕ ЭТИКАЛЫҚ-ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа. Мақала түркі дүниесінің ойшылы Ә. Науаи мен Абай шығармашылығындағы гуманистік, ізгілік идеяларын талдауға арналған. Мақалада қос автордың көркемдік, философиялық танымындағы рухани-моральдық, этикалық мәселелер гуманистік, экзистенциалдық тұрғыда қарастырылды. Абай мен Науаидің түркі мәдениетіндегі гуманизм тұжырымдамасын жасаушы ретіндегі моральдық-этикалық сана құрылымына қатысты ой-пайымдары тұжырымдалды. Түркі әдебиетінің классиктері мұрасындағы ізгілік идеяларын суреткер дүниетанымының экзистенциалды, онтологиялық аспектісі тұрғысынан зерделеу зерттеу жұмысының негізгі мақсаты ретінде пайымдалды. Сонымен қатар моральдық-философиялық, дидактикалық үлгіде жазылған Науаидің «Махбуб ул-қулуб» шығармасы мен Абайдың әдеби мұрасындағы ортақ сарындар тақырыптық-идеялық, категориялық тұрғыдан түсіндірілді. Автор әдебиеттанудың компаративистикалық, әдеби герменевтикалық, құрылымдық-семантикалық, т.б. бірқатар зерттеу әдістері арқылы Абай мен Науаидің гуманизм теорияларын дәйектейді. Сондай-ақ, мақалада екі ойшылдың адамзаттың рухани дүниетанымын тәрбиелеуге арналған концепциялары тұтас түркілік дүниетанымадағы адамгершілік сананың дамуымен және өзіндік ұлттық болмысқа сай дәстүрлі интерпретациялануымен бірлікте пайымдалды. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы Абай мен Науаи шығармашылығындағы көркемдік ойлаудың гуманистік, экзистенциалдық аспектілерін бұдан әрі зерттеуге мүмкіндік береді және дәйектелген ой-пайымдауларды абайтану курстары бойынша ғылыми қажеттілікке сәйкес пайдалануға болады. Автор Абай мен Науаидің адам жанын ізгілендіру, рухани кемелдену жайлы идеяларын айқындауда Шығыс мистикалық дәстүріне тән сопылық ілімнің рөліне назар аударады. Екі ғұламаның шығармашылығындағы сопылық танымның көркемдік аспектілеріне, рецепциялық әсерлерге салыстырмалы-компаративистикалық, контрастивтік сипатта талдаулар жасайды. Мақалада Абай мен Науаидің көркемдік әлеміндегі экзистенциалдық идеялардың субъективті ерекшеліктері тұлғаның мінез-құлқын, психофизиологиялық болмысын сипаттайтын шығармалары арқылы көрініс табады. Жұмыс қорытындысының практикалық мәні тақырыпқа сәйкес теориялық білімді жетілдірумен бірге екі ойшылдың рухани дүниетанымын тануға, оны қоғамға сіңіруге ықпал етуімен айқындалады.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер ғылыми-зерттеу жобасы аясында жарияланды.

Түйін сөздер: Абай, Науаи, экзистенциализм, ізгілік идеясы

A.N. Zhumatayeva

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: aidanaz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

ABAI AND NAVOI: SPIRITUAL-HUMANISTIC AND ETHICAL-EXISTENTIAL ASPECTS

Abstract. The article is devoted to the analysis of humanistic and virtuous ideas in the works of the thinkers of the Turkic world A. Navoi and Abai. The article examines spiritual, moral and ethical issues in the artistic

and philosophical knowledge of the two authors from a humanistic and existential point of view. The ideas of Abai and Navoi as the creators of the concept of humanism in Turkic culture are formulated. The main goal of the research work was to study the ideas of virtue in the legacy of the classics of Turkic literature from the standpoint of the existential, ontological aspect of the artist's worldview. In addition, the common themes in Navoi's work «Mahbub ul-qulub», written in a moral-philosophical, didactic style, and the literary heritage of Abai were explained from a thematic-ideological, categorical point of view. The author substantiates the theories of humanism of Abai and Navoi through a number of research methods of comparative literary criticism, literary hermeneutics, structural-semantic, etc. The article also examines the concepts of two thinkers on the education of the spiritual worldview of mankind in unity with the development of moral consciousness in the Turkic worldview as a whole and its traditional interpretation in accordance with their own national identity. The scientific and practical significance of the work allows us to further study the humanistic, existential aspects of artistic thinking in the works of Abai and Navoi, and the substantiated arguments can be used in accordance with the scientific needs of Abai studies courses. The author draws attention to the role of Sufi teachings, characteristic of the Eastern mystical tradition, in determining the ideas of Abai and Navoi about the humanization of the human soul and spiritual perfection. A comparative, contrastive analysis of the artistic aspects of Sufi knowledge in the works of the two scientists, the effects of their reception is carried out. The article reflects the subjective features of existential ideas in the artistic world of Abai and Navoi through their works describing the behavior and psychophysiological nature of the individual. The practical significance of the findings of the work is determined by the fact that along with the improvement of theoretical knowledge in accordance with the topic, it contributes to the awareness of the spiritual worldview of the two thinkers and their assimilation in society.

Acknowledgments. The article was published within the framework of the research project BR27101897 «Digital transformation of the ecosystem of literary studies, folklore and art history of Kazakhstan: interdisciplinary research» of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Abai, Navoi, existentialism, the idea of good.

А.Н. Жуматаева

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: aidanaz@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

АБАЙ И НАВОИ: ДУХОВНО-ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ И ЭТИКО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. Статья посвящена анализу гуманистических и добродетельных идей в творчестве мыслителей тюркского мира А. Навои и Абая. В статье рассматриваются духовно-нравственные и этические вопросы в художественном, философском познании двух авторов с гуманистической и экзистенциальной точки зрения. Сформулированы рассуждения Абая и Науаи относительно структуры морально-этического сознания как создателя концепции гуманизма в тюркской культуре. Основной целью исследовательской работы было изучение идей добродетели в наследии классиков тюркской литературы с позиции экзистенциального, онтологического аспекта мировоззрения автора. Кроме того, общие темы в произведении Навои «Махбуб ул-кулуб», написанном в нравственно-философском, дидактическом стиле, и литературном наследии Абая были объяснены с тематико-идеологической, категориальной точки зрения. Автор аргументирует теории гуманизма Абая и Науаи используя ряд компаративистского, литературного герменевтического, структурно-семантического и др. исследовательских методов литературоведения. Также в статье рассматриваются концепции двух мыслителей по воспитанию духовного мировоззрения человечества в единстве с развитием нравственного сознания в тюркском мировоззрении в целом и его традиционной интерпретации в соответствии с собственной национальной идентичностью. Научная и практическая значимость работы позволяет в дальнейшем изучать гуманистические, экзистенциальные аспекты художественного мышления в произведениях Абая и Навои, а обоснованные аргументы могут быть использованы в

соответствии с научными потребностями курсов абаеведения. Автор обращает внимание на роль суфийских учений, характерных для восточной мистической традиции, в определении идей Абая и Навои о гуманизации человеческой души и духовном совершенстве. Проводится сравнительно-сопоставительный, контрастивный анализ художественных аспектов суфийского знания и рецептивных воздействий в трудах двух ученых. В статье отражены субъективные особенности экзистенциальных идей в художественном мире Абая и Навои через их произведения, описывающие характеризующие поведение и психофизиологическую природу личности. Практическая значимость выводов работы определяется тем, что вместе с совершенствованием теоретических знаний в соответствии с темой способствует осознанию духовного мировоззрения двух мыслителей и их ассимиляции в обществе.

Благодарности. Статья опубликована в рамках научно-исследовательского проекта BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклора и искусствознания Казахстана: междисциплинарные исследования» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Ключевые слова: Абай, Навои, экзистенциализм, идея добра.

1. Кіріспе

Жалпы, Абайдың түркі әлемімен әдеби байланысын абайтану саласының органикалық бөлігі деуге болады. Өйткені бұл байланыстың бастауы бізді сонау түркінің бай мәдениетімен қоса үздік классикалық шығармалардың түпнегізіне жетелейді. Қазақ жазба әдебиетіне жаңа бояу, жаңа мазмұн әкелген Абайдың жоғары гуманизммен сусындаған әдеби мұрасы мен бауырлас халықтардың озық ойлы қайраткерлерінің дүниетанымдық-эстетикалық, идеялық-тақырыптық, стильдік жақындығына назар аудартады. Сонымен қатар Абайдың түркі дүниесімен байланысын сөз еткенде, ақын шығармаларында, әсіресе, қара сөздеріндегі түркілік изафеттер мен мәтінаралық байланыстар, стильдік факторлар ұлттар арасындағы рухани-идеологиялық қарым-қатынастармен қоса, кеменгер, қайталанбас ойшылдардың өзара шығармашылық әсер ету динамикасын айқындап береді. Себебі адамзат өркениеті өзге мәдениеттерден оқшау өмір сүрмейді және осындай мәдениетаралық байланыстар мен әдеби алмасулар жаңа рухани-мәдени ілімнің тууына ықпал етеді. Сондай-ақ, Абай мұрасын түркі әлемі контекстінде, әсіресе, Науаи шығармашылығымен бірлікте қарастыру оны интеллектуалдық әрі тарихи, әдеби-философиялық кеңістікте түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Абайды үш мәдениеттің өкілі ретінде қазақ – түркі – еуропа әдебиетінің рухани-мәдени фонына енгізуге қызмет етеді. Бұл ретте Абай шығармаларының түркі әлеміне қатысты көп қырлы қабаттарының сипаты түркілік шайырлармен өзара ықпалдастық теориясы тұрғысында айқын көрінеді.

Ал Абайдың түркі әлемімен байланысын шартты түрде екі түрлі аспектіде бағалауға болады: *ақынның түркі тілінде оқыған әдеби-тарихи мұралары және Абайға әсер еткен түркі шайырлары*. Әсіресе, біршама зерттеулерде сөз болғандай, ақын өзі «бата сұрайтын» Шығыстың жеті жұлдызы – Фзули, Шәмси, Сайхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Қожа Хафиз Абайдың әдеби шығармашылық жолындағы көркемдік-идеялық, эстетикалық көзқарасының қалыптасуында терең із қалдырды. «Абайдың Батысынан Шығысы басым, ол Батысқа барғанда Шығысқа арқа сүйеп, өз ойын сол тұрғыдан айтатын» (Әуезов, 83), - деп М. Әуезов жазғандай, Абайға түркі ақындарының соншалықты жақын болуы генетикалық туыстық, рухани

үндестіктен бөлек, жалпы түркілік мәдениеттің ортақтығы, діни сенімнің (ислам) бірлігі, сонымен бірге сол кезеңдегі әдеби-ғылыми кеңістіктегі түркі-араб-парсы үштілділігінің біртұтас мәдени-көпшілік қолданысқа ие болуымен байланысты деуге болады. Сондықтан да Абай өзінің көркемдік өсу, толысу жолында түркі әлемінің классиктерін рухани ұстаз санап, солардың әдеби мұрасы арқылы ішкі дүниетанымдық қажеттіліктерін қанағаттандырды. Ал, Абай мен Науаидың көркемдік контекстіндегі экзистенциалдық мәселелерге ой жүгіртсек, сөзсіз ең әуелі, философтар ұсынған экзистенциализмнің іргелі пайымдауларына жүгінеміз. Ізгілікке, рухани адамгершілік құндылықтарға бет бұру М. Хайдагер, Ж.П. Сартр, Н.А. Бердяев, К. Ясперс, Г. Марсель, А. Камю сынды экзистенциализм бағыты өкілдерінің басты ұстанымы болды. Көптеген экзистенциалист-ғалымдардың пікірі «экзистенциализм дегеніміз – гуманизм, әрбір жеке тұлғаның іс-әрекеті айналасындағыларға әсер етіп, бүкіл адамзатқа ықпалын тигізеді» (Sartre, 2003) деген тұжырымға саяды. Олай болса, Абай мен Науаи шығармаларындағы экзистенциалистік тенденциялар адамның өмірлік ұстанымдарына, мінез-құлық стратегияларына қатысты ой-танымдары арқылы көрініс табады.

2. Материал және әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада әдеби герменевтикалық, компаративистикалық, категориялық, мазмұндық-хронологиялық, құрылымдық-семантикалық зерттеу әдістер қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Абай мен Науаидің рухани-гуманистік, этикалық-экзистенциалдық көзқарастарына талдау жасауда қос ғұламаның адамзат қоғамын азапқа душар ететін рухани кеселдерге дауа іздеуді мақсат еткен адамгершілік ізденіске толы гуманоцентристік туындылары негізге алынды. Әсіресе, Абайдың ақындық кітапханасын байытып, шығармашылық тұлғасында терең із қалдырған Ә. Науаидің «Махбуб ул-кулуб» («Жүректің кілті/аяулылығы») еңбегі зерттеудің негізгі нысанына айналды. Сонымен бірге Абайдың моральдық-гуманистік идеяларды дәріптейтін, адамның рухани дүниетанымын жаңғыртуға, қоғамның адамгершілік, ізгілік туралы ұстанымдарын дамытуға атсалысатын күллі адамзаттық деңгейдегі шығармалары қамтылған «Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үштомдық. 1, 2-томдар» қарастырылды. Сондай-ақ, зерттеудің мақсатына сәйкес қос ғұламаның әдеби-философиялық, гуманистік, экзистенциалдық ойларын түсіндіруде экзистенциалист ғалымдардың пайымдауларына жүгіндік.

3. Талқылау

Абайдың көркемдік дүниетанымына Шығыс әдебиетінің, әсіресе, Науаи мұрасының ықпалы, сондай-ақ екі ойшылдың шығармашылық эстетикасындағы мәдениетаралық қарым-қатынас жөнінде М. Әуезовтен бастап бірқатар ғалымдардың зерттеулерінде сөз болады. М. Әуезовтің «Абай Құнанбаев» монографиясында ақынның әдеби мұрасының Шығысқа қатысы, Науаи мен Абай шығармаларындағы әдеби байланыстарға алғаш рет назар аударылды. Профессор М. Мырзахметұлы «Абай және Шығыс зерттеуінде қос ғұламаның таным, хауас мәселесі төңірегіндегі

пікір-пайымдарына ой жүгіртіп, екеуінің де ақыл мен ойлауды, сезім мүшелерін ақиқатты танудың критерийі ретінде тұжырымдаған байламдарына айрықша мән берді (Мырзахметұлы, 2020:58). Өзбек ғалымы Қ. Сейдановтың еңбегінде Науаи және Абайдың өмірлік және шығармашылық жолдарындағы ұқсастық пен үндестік, өзара сарындастық сипаттары жан-жақты сараланады. Автордың зерттеуінде өз заманында әкім болған Науаи мен болыс болып, ел басқарған Абайдың қоғамдық істердегі ұстанымдарын, әділет пен ынсапты, адалдықты, адамдықты дәріптеген ақындық-шығармашылық тұлғасына әдеби компаративистикалық талдау жасалады [Сейданов, 2016]. Сонымен қатар Ы. Дүйсенбаев, Ө. Күмісбаев, Т. Қыдыр сынды белгілі ғалымдардың зерттеулерінде Науаидің Абайға әсері тақырыптық-идеялық, түрлік, стильдік тұрғыдан айқындалды. «Абай мен Науаи: көркем аудармадағы әдеби үндестік» мақаласында уақыт пен кеңістік шегіне қарамастан Абайдың поэтикалық тіліне Науаи эстетикасының әсері мен туыстас қазақ-өзбек әдебиетіндегі көркем аударма мәселесі екі ойшылдың мәнмәтіні аясында қарастырылды (Қарабаева, Бейсенұлы, 2022). Сондай-ақ, зерттеу барысында еркіндік, шынайылық, жауапкершілік, жеке адамға бейжай қарамайтын белсенді әрекеттер арқылы адам санасы мен ғалам мағынасыздығы арасындағы қақтығыстарға, абсурдқа қарсы тұруға бағытталған батыс ғалымдарының (Ridha Rouabhia, Jennifer Anna Gosetti-Ferencei) экзистенциалистік зерттеулері маңызды рөл атқарады.

4. Нәтижелер

Сонымен Абайдың көркемдік танымына айрықша әсер еткен түркі ақындары туралы айтқанда, әуелі атайтынымыз – Әлішер Науаи. Атап айтқанда, Ә. Науаидің «Махбуб ул-кулуб» («Жүректің кілті/аяулылығы»), «Хайратул-аброр» («Жақсы жандардың қайраттануы») шығармалары мен Абайдың әдеби мұрасы арасында идеялық сарындастық жоғары деңгейде көрінеді. Абай өзіне дейінгі науаилік премәтінге (претекст) сүйене отырып, қара сөздері арқылы қазақ қоғамында айтылмаған эксплицитті ойларды жеткізеді. Мәселен, ғылым мен білім және ізгілік концептісі Ә.Науаидің «Махбуб ул-кулуб» еңбегінің идеялық мазмұнының негізгі бөлігін құрайды. Сондай-ақ түркі әлемінің ойшылы бұл туындысында ғылым-білім хақындағы ой-пайымдауларын Құран және хадис арқылы дәйектеп отырады. Абай да қара сөздері мен кейбір поэзиялық туындыларында Құран сүрелерін мұсылмандық дәстүрмен салыстыра талдау арқылы өзіндік адамгершілік ілімін ұсынады. Дегенмен Абай өзіндік көркемдік дүниетанымында науаилік стильге бірден келген жоқ. «Оған тілдері түсінікті болған соң Низами, Науаи көп әсер етті. Өзіне ең жақын ұстаз етіп классик Науаи шығармаларынан үлгі іздейді», - деп М. Әуезов жазғандай, Науаидің адамзаттың рухани импульсіне әсер ететін даналық ойлары Абайды XV ғасыр ойшылымен жақындастырды. Осылайша Абай өзінің философиялық, адамгершілік, тәрбиелік көзқарастарында науаилік дереккөздерді канондық емес, авторлық түрлендірумен дәстүрлі қазақ қоғамының танымына лайықтап насихаттады. Яғни, Абай мұрасындағы науаилік пайымдаулар интермәтіндік функцияға толығымен ие болмаса да, семантикалық тұрғыдан қолданылатындығын жоққа шығара алмаймыз.

Жалпы, «Задында Абайдың қарасөзі мен поэзиясының ымы-жымы бір. Екеуі

де «Халық»! деп ынтығады, оған қызмет етеді... Өлеңдегі жұмбақ адам –қарасөзде сұмдық салмақты» (Ердембеков, 2024: 152), – деп Т. Әлімқұлов жазғандай, Абай өзінің қара сөздерінде белгілі бір әлеуметтік топтар мен таптарға ғана емес, ұлтқа, елге, күллі адам баласына қатысты пайда мен зиянды, жақсы мен жаманды терең сипаттайды. Қос ғұлама да өз шығармаларында адамзат қоғамында ізгілік салтанат құруы үшін сол қоғамның мүшелері қандай қасиеттерге ие болуы керек, нендей ұстанымдарға сүйенуі тиіс? дейтін маңызды сауалдарға жауап береді. Осы орайда, Науаидің адамзаттық мәселелерді топшылаған ой-тұжырымдары мен Абай дүниетанымының рухани-гуманистік, этикалық байланысы мынадай бірнеше векторда сәйкес келетіндігін атап өтуге болады:

а) *бірінші вектор* – Науаи де, Абай да өз ұлтының рухани жетекшісі ретінде халқын надандық санадан құтқарып, қоғамдағы мәдениетсіздік, білімсіздік пен қараңғылықты жойып, ізгілік пен адамгершілік ілімін түлетуді мақсат етті. Мәселен, Науаи «Махбуб ул-кулуб» еңбегін жазудағы мақсатын былайша түсіндіреді: «Дүниеде әр түрлі жолдан өттім, алуан түрлі адамдарды кездестірдім. Үлкен мен кішінің мінезін зерттедім, жақсы мен жаманның қасиетін сезіндім, жақсы мен жаманның шырынын ішіп, сараң мен бейшараның уынан дәм таттым. Жүрегім жомарт жандардың машақаты мен шипасын бірден сезінді. Сұхбаттастарым мен замандастарымның кейбірі бұл істерден бейхабар, жүректері жақсы мен жаманды айырмайды. Осыған орай, сұхбаттастарым мен достарым әр топтың хал-ахуалы туралы түсінікке ие болу үшін оларды да осы істерден хабардар ету қажет болды» (Науаи, 18). Абай да «Бірінші қара сөзінде»: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын. ...Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» (Абай, 2-том, 2020:49), – деп науаилік ұстаныммен адамзат қамын ойлаған даналық ойларын қағазға түсіреді. Қос ғұлама осылайша адамзаттық масштабтағы онтологиялық, аксиологиялық сауалдарға жауап береді.

ә) *екінші вектор* – екі автор да дүние мен ақырет амалдарына айрықша назар аударып отырып, діни сенімнің аясында Ақиқатты, Жаратушыны шынайы таныған пендені ізгі адамның болмысы деп санайтын ислами концепцияға сүйенеді. Мұны Науаи «Махбуб ул-кулуб» шығармасының екінші бөлімінде көркем мінез-құлық нормалары мен сопылық ілімнің құндылықтары арқылы түсіндіреді. Науаидің пікірінше тәубе, зұһд, тәуаккул, зікір, сабыр, ұят пен әдеп, қанағат, махаббат ұғымдары адам жүрегін бүлік пен дау-жанжалдан сақтап, тыныштық пен бақытқа бөлейді. Науаи әрбір адамның жүрегі аскеттік дәрежеге жетіп, тәркідүниелік деңгейге көтерілуін қалайды. Ойшыл кімде-кім мұндай мәртебеге ие болса, оның жүрегінде нұр пайда болып, жақсылыққа ие болатынын ескертеді. Сонымен қатар

Науаи жаман сөзден тыйылу, көзді арамнан сақтау, байлық пен мансап қумау секілді қасиеттерді адам баласын сопылық ілімнің негізгі қағидаларының бірі болған зүһдқа апаратын жол ретінде сипаттайды.

Абайда да жақсы мен жаман, ізгілік пен зұлымдық, т.б. рухани құндылықтар поляризациясы ислам, иман, ихсан сынды сопылық дүниетанымның мотивтері арқылы көрініс табады. Сонымен бірге Абайдың моральдық-этикалық конструкцияларында жүрек, ақыл, ғылым, тағдыр мен таңдау, мәңгілік пен бастау концепциялары ерекше орын алады. Абай, әсіресе, Ақиқатты тануда Ақыл мен Жүректің жетекші рөлге ие екендігін растайтын көптеген дәлелдер келтіреді. Мәселен, «Жиырма жетінші сөзінде»: «...адамды да хайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. ...Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма?» (Абай, 2020:84-85), – деп иллаһи әлемді тануда ақылдың маңыздылығына мән береді. Дегенмен Абай әдеби мұрасында осы өмірдің игілігі мен жайлылығынан өз еркімен бас тарту, нәпсіні өлтіру, «ғашық», «Сүйіктіге ұмтылу» сияқты аскетизмнің маңызды атрибуттары болып табылатын классикалық сопылық символизмдер мен мотивтерді ашық білдірмейді және сопылық ілімнің барлық ережелерін қабылдап, дүниелік қарбаластан алыстауды уағыздамайды. Яғни, Абай шығармашылығының дәстүрлі сопылық поэзиядан айырмашылығы, ақын сопылық-мистикалық әдебиетке тән терминология мен бейнелеуді пайдаланудан гөрі ағартушылық, философиялық көзқарасты ұстануды жөн көреді. Ал Науаи сопылық ілімнің тереңдігін жеткізу үшін «шарап», «гүл», т.б. категориялар мен «махаббат» ұғымын адам жанының Жаратушыға деген құштарлығының метафорасы ретінде кеңінен пайдаланады. Қос ақын да Шығыс әдебиетіне тән сопылық дәстүрмен етене таныс болғанымен, танымдық қабылдау, көркемдік үрдісте бейнелеу тәсілдері айтарлықтай ерекшеленеді. Абай сопылық мотивтерді қазақтың философиялық ой-өрісі аясында пайдаланса, Науаи сопылық мистикаға терең бойлай отырып, жергілікті халық арасында таралуына ықпал етті.

Десе де, жоғарыда жазғанымыздай, Абай өлеңдерінен рухани тазаруға ұмтылу, Ақиқатты іздеу сияқты сопылық ұғымдарды еске түсіретін элементтерді кездестіруге болады. Дегенмен, Абай шығармашылығы мистикалық тұрғыда сопылық ілімді жетілдіруден гөрі әлеуметтік сын мен ағартушылыққа бағытталған. Әрине, Абай қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздікке, зұлымдыққа, жаман мінез-құлыққа қарсы наразылықты мұсылмандық рухпен сіңірді. Адам бойындағы жамандық пен надандығын жалықпай жеңу, жақсылықты бекіту, яғни өзін-өзі рухани адамгершілік жағынан жетілдіру, сонымен қатар өмір мен өлімнің, жақсылық пен зұлымдықтың, шексіздік пен өткіншіліктің мәңгілік мәселелеріне терең ену Абай шығармашылығының ең күшті тұстарының бірі болғандығы даусыз. Әлбетте, бұл ретте Абай Жаратушы Алланың жасампаз құдіретіне жетелейтін имандылық

идеяларын дәріптеп, сол арқылы сопылық танымның жасырын мағыналарына бой ұрды. Мысалы Абайдағы:

«Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңірі,
Өзіне құмар қылған Оның әмірі» (Абай, 1-том, 2020:261).

Немесе:

«Дүниеге ынтық, мәһшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас» (Абай, 1-том, 2020:263) –

деген жолдар Хақ Тағаланы терең тануға және жеке тұлғаны рухани дамытуға бағытталған аскеттік ілімнің қағидаларына негізделеді. Сондай-ақ:

Мекен берген, халиқ қылған Ол ләмәкан
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен? (Абай, 1-том, 2020:261-262) –

дегенде де, сопылықтың ішкі тазару, жүректегі рухани дерттерден арылу, кемелдікке ұмтылу туралы идеяларын қазақ мәдениетіне, өз заманының шындығына бейімдеп жазады. Ал сопылық іліммен қаныққан діни-философиялық сипаттағы «Отыз сегізінші сөзінде»: «...Мен жаныммен ұрыс қалғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан әрбір арзу нәпсіден суынып, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек» (Абай, 2-том, 2020:), – деп нәпсімен күресу жөніндегі Шығыс мистикалық дәстүріне тән ой-пайымдарды жеткізеді.

Әлбетте, Абай сопылық идеяларды тұлғаны кемелдікке жеткізетін, «толық адамды» қалыптастыратын жол деп таныды, алайда оның үстірт, формальді пайымдауларын жоққа шығарды. Абай барлық адамның тариқат жолына түсіп, дүниелік істерді тәрк етулерін ұшқарылыққа балады. «Абай – дін жолында тазалықты, тереңдікті Алланы сүюмен байланыстырып, ғылым-білім арқылы келетін адамгершілікті уағыздаған хакім. Сопылық дүниетанымның бақытқа жеткізу жолын іздеуші, халқына жөн көрсетіп, жол сілтеуші елшіл тұлға. Сопылық ілімді насихаттаушыларды: іргетасын қалаушылар және жаңа заманға бейімдеушілер, – деп екі топқа бөлер болсақ, Ясауи – іргетасты қалаушы, Абай – дін қағидаттарын жетік білген ағартушы» (Өскен, Қамзабекұлы, Екіджі, 2024:34). Абайдың пікірінше, жан дүние кемелдігінің, рухани көрегендіктің кілті – ақиқатты ұғыну, надандық пен жамандықты, өзін-өзі ақтауды жеңу. Ал аталған рухани кеселдер Хақты тану арқылы ізгілікке жетумен жойылады. Олай болса, Абай қабылдаған бүкіл адамзатқа қажет моральдық тәртіптің нобайы мынадай:

Жаратушы ↔ Ғалам (ақырет және осы дүние) ↔ Адам ↔ Адами қасиеттер =

осы құндылықтар арасындағы күрес.

Осылайша Абайдың діни-философиялық ілімінде ақыл мен иман, дүние мен ахирет амалдары қатар қарастырылады. Абайдың көзқарасынша, иман деген Алланың бірлігін танумен шектелмейді, соның негізінде болмысты тану маңызды орын алады. Ал Науаи сопылық дәстүрдің көрнекті өкілі ретінде Алламен бірлік, ішкі тазалық, нәпсіні сындыру, мағрифат, хақиқат мәселелерін сопылық рәміздер арқылы жеткізуге ұмтылды. Абай мен Науаидің адам болмысына, оның өзін-өзін жетілдіруіне айрықша назар аударатын мұндай көзқарастары «адам өз болмысын қалай пайдалану керегін және осылайша әлеммен қалай қарым-қатынас жасау керектігін таңдауы керек» (Томуук, 2020:21) дейтін экзистенциалдық теорияға сәйкес келеді.

б) Дәуірдің айырмашылығына қарамастан Ә. Науаи мен Абайдың дүниетанымындағы рухани, мәдени контекстің ортақтығын білдіретін *үшінші вектор* – адам мінез-құлқына қатысты мораль философиясы. Екі ойшыл да адам болмысын, оның парасат-пайымын, адамгершілігін терең бағалайды. Науаи әдептілік пен қарапайымдылықты бірін-бірі толықтырушы ұғымдар тұрғысынан қарастыра отырып, кішіпейілділік пен табиғилықты тәкаппарлыққа қарама-қарсы қояды. Науаи кішіпейіл адам халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, құрметке ие болатынын: «Гүлзардағы әрбір гүлдің өзіне тән хош иісі мен сұлулығы бар, ол бүкіл гүлзарды ғажайыпқа бөлейтіні сияқты кішіпейілділік те жаңа достыққа жол ашады және өзара бауырмалдыққа үндейді» (Навоий, 29), – деп бейнелі түрде суреттейді. Сондай-ақ, Науаи біз сөз етіп отырған «Махбуб ул-кулуб» еңбегінде «ысырапшылдық жомарттық емес, мақтан үшін мәрттік таныту, осылайша өзін «жомарт» деп атау – арсыздық», – дейді де, бақыттың негізі – нұрлылықта, ал ең үлкен бақытсыздық надандық пен білімсіздік деп топшылайды (Навоий, 37). Ғалым өзінің даналығын дәлелдеу үшін ертелі-кеш талас-тартысқа түсетін надан мутакаллимдерді сынайды. Науаидің пікірінше, адам болмысындағы ең басты жамандық – тәкаппарлық пен менмендік. Хәкімнің сөзінше бұл антиқұндылықтар адам болмысының тұрақты әрі мәңгілік дұшпаны – нәпсінің қалауынан пайда болады. Сонымен қатар Науаи аталған еңбегінде тәкаппарлық пен өзін-өзі ақтайтын азғындыққа ұшырағандарды үш топқа бөледі: бірінші топ – басқалар теріске шығарса да, қыңырлықпен қасарысып өз қатесін түзеуге кіріспейтіндер; екінші санатқа – өзінен басқаны қомсынып, тура жолды нұсқаушыларға құлақ аспайтындар; үшінші топты тәкаппарлықпен шектен шыққандар құрайды. Науаи тәкаппарлықты әрі қарай үш категорияға бөледі:

1) Өздерін патшаға балап, сұлтанға қарсы шыққандар;

2) Өзін пайғамбар санап, Хақ Тағаланың қаһарына ұшырағандар;

3) Перғауын мен Намруд (перғауын – Мұса пайғамбар тұсындағы Мысыр елінің патшасы, Намруд – Ибраһим пайғамбардың кезінде өмір сүрген озбыр патша – А.Ж.) сияқты Алланың нығметтеріне күпірлік етіп, өздерін Тәңір санайтындар», – деп ұлы ойшыл тәкаппарлық – шайтанның ісі, надандық» (Навоий, 41) деген байлам жасайды.

Ал, Абай шығармаларында, әсіресе, қара сөздерінде адамгершілік мінез-құлық

қағидалары мен теріс мінездер, адам жанының ішкі үйлесімділігі жайында терең ойлар айтады. Абайдың адам мінезі, тұлғаның экзистенциалды әлемі туралы көзқарастарының негізгі өзегін былайша түйіндеуге болады:

1) Абайдың пайымдауынша адам мінезінің көркемділігі ақыл мен жүректің бірігуі арқылы жүзеге асады.

2) Адам өзін-өзі рухани жетілдіру арқылы ұлы қасиеттерге ие болады.

3) Әрбір адам баласының қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінуі оның жағымды мінез-құлық стратегияларын қалыптастырады.

4) Жағымсыз, ұнамсыз істерден ғибрат алу адам мінезін кемелдендіреді.

5) Өмірдегі ұмтылыстары мен арман-мақсаттары адам мінезін оңды жолда тұрақтандырады.

в) Абай мен Науаи мұрасының сабақтастығын айқындайтын *төртінші вектор* – оқу, білім-ғылым, еңбек туралы ой-тұжырымдары. Мәселен, Науаи ғылым иелерін жоғары бағалайды. Алайда ғылымды үйреніп, оны іс жүзінде қолданбаған, халыққа, елге қызмет етпеген ғалымдарды кітап арқалаған есекке теңейді. Өзінің ғылым-білім жөніндегі ағартушылық ойларын «Білмегенін сұрап білген – ғалым, сұрамаған – залым», «Бірте-бірте үйреніп дана болады, тамшы жинап дария болады» (Toshpulatova, 2022:53) деген даналық ілімдерімен қорытады. Абай да өлендерінде:

«Дүниеде өзі, мал да өзі

Ғылымға көңіл берсеңіз» (Абай, 1-том, 2020:71-72).

«Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,

Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.

Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,

Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек» (Абай, 1-том, 2020:136), –

деп ғылымның адамзат өміріндегі маңызды категория екендігіне назар аударады.

г) Абай мен Науаи шығармашылығындағы тақырыптық-идеялық сарындастық білдіретін *бесінші вектор* – ел басқару жөнінде пайымдаулары. Науаидің «Махбуб ул-кулуб» еңбегінің алғашқы бөлімі қоғамның әскери, құқықтық, экономикалық дамуына ықпал ететін категорияларды сипаттаудан басталады. Науаидің тұжырымына сәйкес, елдің дамуы адал басшы мен бек-уәзірлердің, әділ патшаның, жанқияр баһадүрлер мен ержүрек, отансүйгіш әскерилердің дүние мен ахирет бақытына жету жолындағы амал-әрекеттеріне тікелей байланысты іске асады. Науаи ортағасырдағы қоғамның құқықтық жүйесін басқарған дін қайраткерлері мен шейхтарды, абыздарды елді тура жолға бастайтын мемлекеттің жоғарғы санаттағы азаматтары деп бағалайды. Ал ұстаздар мен дәрігерлер, ғалымдар мен хатшыларды ғылым, білім, тәрбиеге жауапты, қоғамның зиялылық қабатының негізін құрайтын кәсіп иелері ретінде қарастырады. Әсіресе, дәрігерлердің кәсіби міндеттері мен мінез-құлқына қатысты маңызды тұжырымдарды айта келіп, оларды Иса пайғамбарға ұқсатады. Иса өлген адамның жанын дұға арқылы қайтарса, дәрігер дәрі-дәрмек арқылы жанның денеден шығуына жол бермейді деген байлам жасайды.

Науаи тәрізді болыстықпен ел билеп шыныққан Абайдың да басқару ісінде, билік

етушілерге қатысты өзіндік ұстанымдары болды. Абай шындық пен туралықты жақтап, би-болыстардың әділетсіздігіне, қыастығы мен озбырлығына қарсылық танытты. Ақын ел басқарушы тұлғалардың жеке мүддесін емес, елдің мүддесін биік ұстауын баса айтты. Сонымен бірге паракорлық, өз билігін асыра пайдаланатын заң бұзушыны, дүмшелікті қатаң сынға алды. Ақынның бір ғана «Болыс болдым, мінеки» өлеңінің өзінде ел билеу, әкімшілік істерге қатысты қоғамдық-әлеуметтік, саяси маңызды мәселелер қозғалып, басқарушылардың типтері өткір сатирамен беріледі.

5. Қорытынды

Жинақтап айтқанда, Абай мен Науаидің көркемдік дүниетанымындағы рухани-гуманистік және этикалық-экзистенциалдық аспектілер былайша көрінеді:

Көркемдік-шығармашылық аспектілер	Абай	Науаи
<i>Ізгілік (гуманизм)</i>	Адамзаттық масштаб: күллі адам баласына деген сүйіспеншілік, шындыққа ұмтылу, ұлттық кодты Дамыту	Шығыс әдеби дәстүріне тән гуманистік идея: ақиқат, әділдік және махаббат
<i>Этика</i>	Адалдық, әділдік, ар-намыс, еңбекқорлық	Шығыс мәдениетінің адамгершілік ұстанымдары
<i>Руханилық</i>	Ақылға қонымды, парасатты сенім, дін мен ақылдың синтезі, рухани және интеллектуалдық тұрғыда кемелдену	Аскеттік өмір салты арқылы жанды кемелдендіру
<i>Экзистенциализм</i>	Тұлғаны өзін-өзі жетілдіруге шақыру, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүректі өзара тоғыстыру	Ішкі рухани жол: тұлғаның сопылық ілімге ұмтылуы, рухани-моральдық тұрғыдан тазару

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 528 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы /. 44-том: Баяндамалар, пікірлер, сөздер, лекциялар, зерттеу. 1950-1960. – Алматы: Жібек жолы, 2014. – 320 б.
4. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
5. Gosetti-Ferencei, Jennifer Anna. //Life as a Work of Art: The Existential Need for Creativity', On Being and Becoming: An Existentialist Approach to Life, GUIDES TO THE GOOD LIFE SERIES (New York, Oxford Academic, 22 Oct. 2020. – Pp 278–292. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190913656.003.0021>.
6. Ердембеков Б. Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 1(146). – 2024. – Б. 150-158. DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-150-158>
7. Қарабаева Х.Ә., Бейсенұлы Ж. Абай және Науаи: көркем аудармадағы әдеби үндестік // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – № 1 (185). – 2022. – Б. 226-234. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph23>
8. Мырзахметұлы М. Абайтану: 4-том. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазығұрт, 2020. – 317 б.

9. Навоий А. Махбуб ул-қулуб. www.ziyouz.com кутубхонаси (автордың жеке мұрағатындағы pdf)
10. Ridha Rouabhia. Existentialism's Influence on Literature: An Exploration of Themes and Movements // Nov 1, 2024. URL: <https://baraa12400.medium.com/existentialisms-influence-on-literature-an-exploration-of-themes-and-movements-6ffe93ccc53e>
11. Сейданов Қ. Науаи және қазақ әдебиеті // Қазақ әдебиеті, 2016. – 28 қазан. <https://qazaqadebiati.kz/7736/nauai-zh-ne-aza-debiati> қаралған күні: 10.01.2025 жыл.
12. Sartre. Being and Nothingness: An essay on phenomenological ontology. – London: Routledge, 2003. ISBN 0-415-27848-1
13. Toshpulatova D. Alisher Navoiyning «Mahbubu-l-qulub» asarida ilm-ma'rifat mavzusining yoritilishi // Alisher Navoiy, 2022, jild. 2, 2-son. B. 51-57.
14. Tomyuk O.N. — Creativity in Martin Heidegger's existentialism // Культура и искусство. – 2020. – № 5. – Pp. 18-26. DOI10.7256/2454-0625.2020.5.32811
15. Өскен Ә, Қамзабекұлы Д., Екіджі М. Ясауи және Абай – Алаш жұртының рухани тұғыры // Керуен. – № 85 (4). – 2024. – Б. 30-46. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02>

References:

1. Abai. Complete Academic Collection of Works. Three volumes. Volume 2. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 528 b.
2. Abai. Complete Academic Collection of Works. Three volumes. Volume 1. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 640 b.
3. Auezov M. Complete collection of his works in fifty volumes /. Volume 44: Reports, opinions, speeches, lectures, research. 1950-1960. – Almaty: Zhibek zholy, 2014. – 320 b.
4. Auezov M. Abay Qunanbaev. – Almaty: Sanat, 1995. – 320 b.
5. Gosetti-Ferencei, Jennifer Anna. //Life as a Work of Art: The Existential Need for Creativity', On Being and Becoming: An Existentialist Approach to Life, GUIDES TO THE GOOD LIFE SERIES (New York, Oxford Academic, 22 Oct. 2020. – Pp 278–292. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190913656.003.0021>.
6. Erdembekov B. The reflection of Kazakh society in Abai's poems // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series. – № 146 (1). – 2024. – B. 150-158. DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-150-158>
7. Qarabaeva H.A., Bejsenuly. Zh. Abai and Navoi: literary harmony in artistic translation // Bulletin of the Kazakh National University named after al-Farabi. Philology series. – № 185(1). – 2022. – B. 226-234. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph23>
8. Myrzahmetuly M. Abai Studies: Volume 4. Abai and the East. – Almaty: Kazygurt, 2020. – 317 b.
9. Navoiy A. Maxbub ul-qulub. www.ziyouz.com kutubhonasi (avtordyn zheke muragatyndagy pdf)
10. Ridha Rouabhia. Existentialism's Influence on Literature: An Exploration of Themes and Movements // Nov 1, 2024. URL: <https://baraa12400.medium.com/existentialisms-influence-on-literature-an-exploration-of-themes-and-movements-6ffe93ccc53e>
11. Seidanov K. Nauai and Kazakh literature // Kazakh literature, 2016. – 28 kazan. <https://qazaqadebiati.kz/7736/nauai-zh-ne-aza-debiati> (date of review: 10.01.2025 zhyl).
12. Sartre. Being and Nothingness: An essay on phenomenological ontology. – London: Routledge, 2003. ISBN 0-415-27848-1
13. Toshpulatova D. Alisher Navoiyning «Mahbubu-l-qulub» asarida ilm-ma'rifat mavzusining yoritilishi // Alisher Navoiy, 2022, jild. 2, 2-son. B. 51-57.
14. Tomyuk O.N. — Creativity in Martin Heidegger's existentialism // Kul'tura i iskusstvo. – 2020. – № 5. – Pp. 18-26. DOI10.7256/2454-0625.2020.5.32811
15. Oskan A., Kamzabekuly D., Ekidzhi M. Iasau and Abai – the spiritual pillar of the Alash people // Keruen. – № 85 (4). – 2024. – B. 30-46. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02>